

Konstruktionen af et internationalt felt af retlig assistance: USA, EU og to forskellige produktionsmetoder

▷ **Ole Hammerslev**

lektor, ph.d. (soc.), Juridisk Institut, Syddansk Universitet og gæsteforsker ved Forskningsgruppen for utbildnings- og kultursociologi, Uppsala Universitet

Abstrakt

Artiklen undersøger genesen af et internationalt felt for retlig assistance ved at følge, hvordan de to dominerende programmer for retlig assistance til Østeuropa opstod efter den kolde krigs afslutning i hhv. USA og EU. Ved at følge enkelte individers livsbaner skrives den kollektive biografi over udviklingen. De amerikanske programmer for retlig assistance opstod på baggrund af amerikanske erhvervsadvokaters private initiativ mens de europæiske programmer opstod inden for det bureaukratiske felt. Forskellen i programmernes genese afspejles i måden de fungerer. De amerikanske jurister eksporterede de retlige modeller via ikke statslige aktører, mens europæerne eksporterede modellerne via statsaktører. Gennem et retligt fokus giver artiklen således et indblik i en international kamp om indretninger af stat, ret og ekspertise.

Berlin-murens fald markerede et "big bang" for den globale ekspansion af retsstat, ret og uafhængige domstole.¹ Projekter omhandlende retlig assistance til Østeuropa udvikledes og eksploderede med faldet af de kommunistiske regimer i Østeuropa. Regeringer, private fonde, internationale organisationer og advokatfirmaer begyndte at investere millioner af dollars og euro i projekter vedrørende retlig assistance.

Den øjeblikkelige globale ekspansion af særlig amerikanske "rule of law"-programmer,² en ekspansion

som strækker sig fra Mellemøsten, Euroasien, Sydøstasien, Kina, Latinamerika og Afrika, udvikledes særligt med baggrund i de programmer, som var designet til at assistere de østeuropæiske lande i transformationen mod vestlige former for demokratier og markedsøkonomier. Med etableringen af amerikanske programmer for retlig assistance til Østeuropa flokkedes et stort antal amerikanske jurister til feltet på frivillig basis. De amerikanske advokater var hastige til at rykke ind på den internationale arena ved at bruge retsstatstanken til at åbne markeder op og etablere institutioner, som fandtes nødvendige for at udvikle og opretholde markederne. Ved at trække på deres retlige prestige og sociale netværk formåede de i det nationale felt at mobilisere økonomiske og sociale ressourcer til at skabe programmer for at eksportere ret og retlige institutioner til Østeuropa og at skabe spillereglerne for individer, institutioner og regeringer, som kom ind i feltet senere. De

¹ Tak til Det Samfundsvidenskabelige Forskningsråd for generøs støtte til projektet samt til Yves Dezalay, Bryant Garth, Mikael Rask Madsen og Antonin Cohen for kritiske kommentarer på konference papers (Hammerslev 2006d; Hammerslev 2006e), som ligger til grund for denne artikel. Ydermere tak til *Praktiske Grundes* redaktionspanel for værdifulde kommentarer.

² Dvs. den britisk-amerikanske variant af retsstatstanken.

formåede at konstruere et felt, hvorfra de kunne påtvinge de politiske og retlige felter i Østeuropa den retlige agenda. EU, som blev den anden store institutionelle spiller i feltet, kom først til, da de første regler allerede var etableret. Herved reagerede de på den stigende dominans af amerikanske jurister. I EU var reaktionen produceret indenfor og legitimeret gennem staten – særligt via det bureaukratiske felt – hvilket var i kontrast til i USA, hvor produktionen blev gennemført på baggrund af private initiativer uden for staten i et kompliceret samspil med halv-private institutioner finansieret af bl.a. den amerikanske regering.

Denne artikel undersøger genesen af dette internationale felt for retlig assistance. Spørgsmålet er, *hvordan "the rule of law" agendaen vandt frem i så stor skala efter den kolde krig* eller mere præcist hvordan et internationalt felt for retlig assistance fremkom. Herved undersøges feltets strukturation med udgangspunkt i de deltagende agenter og deres ressourcer. Artiklen fokuserer på to af verdens største (institutionelle) promotorer af *the rule of law*, USA og Europa, og den følger udviklingen af deres programmer for retlig assistance. Artiklen illustrerer, hvordan udviklingen af programmerne i USA og Europa udviklede sig forskelligt. Programmerne forskellige udspring kan forklare deres forskellige fokusområder, henholdsvis om de var designet til at promovere ret og forandringer inden for staten, eller om de skulle promovere ret via private tænketanke, advokatfirmaer, organisationer etc., som kunne legitimere (minimal-) staten.³ Artiklen eksemplificerer således, hvordan advokater og jurister eksporterer forskellige former for stat via retten og ydermere, hvordan konkurrencen mellem de to store magter fandt sted i Østeuropa.

Det var dog ikke kun lovgivning, disse reformprogrammer forsøgte at ændre. I fokus var også – og mere vigtigt – produktionen af og forestillingerne om lovgivningen og retlige institutioner. Reformprogrammerne omhandlede således både institutionelle arrangementer og de østeuropæiske agents mentale udsyn for, hvordan indretningen af bl.a. staten og retten skulle organiseres samt agenternes juridiske praksisformer i et kommende uddifferentieret og relativt autonomt juridisk felt. Historien illustrerer således også, hvordan retten blev en legitim måde at transformere praksisser i og omkring staten og på markedet.

³ Distinktionen omhandler også en kamp mellem to retlige modeller, nemlig den europæisk-kontinentale "civil law" og den britisk-amerikanske "common law". For en diskussion mellem disse klassiske retlige regimer, se fx Webers retssociologi i bind to af Weber (1978).

● Som den første CEELI-liaison (jf. nedenfor), Bill Meyer, erindrede i et interview foretaget af denne artikels forfatter lærte han fx dommere, hvordan de skulle arkivere og organisere sager. Det var et spørgsmål om at forandre praksisser omkring retten og forestillinger om retten.⁴ Følgende anekdote fra samme amerikansk advokat, som var i Bulgarien kort efter regimeskiftet, illustrerer de mentale kategorier, som skulle ændres, hvilket blev forsøgt af vesterlændinge ved at fokusere på uddannelse, studieture til USA og ved at de amerikanske programmer sendte frivillige ind i de østeuropæiske lande som kunne relatere sig til "brokers" i disse lande: "I went to a cocktail party where the president's economic adviser was. He was a Ph.D. in economics from the Karl Marx Higher Institute of Economics. He did really not know about how things worked. He and I were standing over a glass of wine and he was telling about the mafia and about how the mafia had infiltrated Bulgaria. And I said I hear about it a lot but I have personally not experienced the mafia. Oh he said, I have just heard a story about a person, a young man who had borrowed one million leva from a bank and who went down to Greece and bought oranges. He came back and sold the oranges for two million leva and paid the bank back the loan. And profited 200.000 leva. Can you think of anything more mafiaish? And I just said in the US we would have given him a reward as the businessman of the year. And this was the economic advisor for president!"⁵

⁴ En anden reflection, som Meyer fortalte, illustrerer det same inden for retten: "It was interesting from my perspective because these people, these lawyers were interested in reform, but did not really know what that meant. And they found it unnerving and sometimes even frightening to learn what reform of the legal profession meant. The Bulgarian bar in Sofia when I arrived was essentially housed in a building downtown Sofia where virtually all the lawyers had their offices provided by the government. We would create a new bar reform created after the independent Western European or American style ... But it meant that lawyers were on their own, they had to find clients, find their office space and act like western lawyers. And many, particular the older, were eager on reforms. But, for example, a code of ethics – they did not know what it meant. They were amassed. They wanted reforms but they became nervous about the details." Interview, Boulder, Colorado, 2. juni 2004.

⁵ Interview, Boulder, Colorado, 2. juni 2004.

Artiklens analyseniveauer

Ved at benytte de Bourdieuske værktøjer fokuserer denne artikel på, hvordan nogle agenter med visse resourcer (forstået i termens bredeste forstand) formåede at skabe sig dominerende positioner som det omgivende rum gav plads til, og hvordan andre agenter formåede at opnå positioner i feltet.⁶ Artiklen fungerer på forskellige planer. På et plan fokuserer den på, hvordan individer forfulgte deres egne karrierer i opfindelsen og eksporten af retlige programmer og kriterier ifølge *rule of law*-agendaen. På et andet plan søger den at gå bag den sædvanlige fortalte historie om disse individuelle skabere ved at understrege omgivelserne, hvori de bevægede sig. Ved at fokusere på enkelte individer og institutioners biografier forsøger artiklen at skrive en "kollektiv biografi" over, hvordan dominerende agenter i feltet formåede at etablere deres dominerende positioner i det internationale felt. Artiklen fokuserer også på et internationalt niveau, som blev skabt og blev funktionelt som et felt med den nye *rule of law* agenda som feltets indbyggede ortodoksi. Som fortællingen om disse individuelle advokater og jurister eksemplificerer, er internationale felter konstrueret i forholdsmæssig korrespondens med strukturerne af nationale felter. Dette betyder at nationale kampe bliver taget til et internationalt niveau, og international kapital bruges i nationale kampe.⁷ For at berige sig med international kapital benytter agenterne internationale strategier. Et begreb, som Dezalay og Garth siger, kan benyttes som

"a means to study the relationship between global influence and state transformations. International strategies refer to the ways that national actors seek to use foreign capital, such as resources, degrees, contacts, legitimacy, and expertises ... to build their power at home." (Dezalay & Garth 2002b p. 7)

Udover at pege på mekanismerne bag strukturationen af et internationalt felt fokuserer artiklen også på konstruktionen af Europa og illustrerer, hvordan det er muligt at undersøge felter, hvor Europa spiller en rolle (Hammerslev 2006b; Kauppi 2005). EU eksisterer ikke som en sammenhængende enhed men må betragtes ud fra en feltoptik, dvs. ud fra EU-aktørernes forskellige relationer og de sammenhænge de indgår i. Nationale agenter benytter EU til at promovere nationale dagsor-

dener, og disse kampe inden for EU er det fundamentalt at komme bagom for at undersøge de skjulte strukturer som strukturerer Europa (Cohen 2005; Madsen 2006). Artiklen omhandler således EU-udvidelsen mod Østeuropa ved at fokusere på de generative mekanismer bag de juridiske kriterier, som de nye medlemsstater skulle møde for at blive optaget i EU. Artiklens underliggende syn er, at EU kræfter ikke var de eneste som tog del i udvidelsesprocessen. Amerikanske advokater samt filantropiske fonde og andre institutioner tog del i det, som senere blev kendt som EU-udvidelsen.⁸

Det internationale felt for retlig assistance udviklede sig dog ikke uden en "modtager side", en side hvor lokale agenter benyttede internationale strategier som våben i deres nationale kampe. Denne gensidige proces udgør et andet niveau i fortællingen. Ved at undersøge importen af retlige programmer og transnational kapital fokuserer artiklen særligt på udviklingen i det bulgarske retlige felt. Den bulgarske case kan betragtes som en "dobbelt test case" for det største og vigtigste amerikanske retlige program i Østeuropa.⁹

Ydermere spillede Bulgarien en vigtig rolle for *The National Endowment for Democracy* (NED),¹⁰ da de udviklede deres regionale programmer, hvori agenter

⁸ En metodologisk selvstændig pointe for artiklen er, at illustrere hvordan Bourdieus feltoptik kan benyttes uden at undersøge hele feltet men alene dele af det. Artiklen bygger særligt på ca. 130 kvalitative interviews foretaget med bl.a. aktører i Bulgarien, i EU og aktører involveret i de amerikanske programmer.

⁹ Se også Hammerslev (2006a) som fokuserer på transformationen af det dømmende felt i Bulgarien og på hvordan retten blev benyttet i Bulgarien til at fravriste dominerende personer, som havde været tæt tilknyttet lederskabet i det Kommunistiske Parti, deres dominerende positioner.

¹⁰ NED er en institution, som blev oprettet af tidligere præsident Ronald Reagan for at promovere demokrati globalt, hvilket ifølge den tidligere CIA-agent Philip Agee betød "support democratic institutions throughout the world through private, nongovernmental efforts but in actual fact, when they say the promotion of democracy, or civic education, or fortifying civil society, what they really mean is using those euphemisms to cover funding to certain political forces and not to others. In other words, to fortify the opposition of undesirable foreign governments as in the case of Venezuela, or to support a government that is favorable to US interests and avoid of coming to power of forces that are not seen as favorable to US interests" (Bernstein 2005). En af personerne bag NED, Allen Weinstein, sagde i 1991: "A lot of what we [NED] do today was done covertly 25 years ago by the CIA" (Blum 2001, p. 180; se også Carothers 2004). Det var præsidenten for NED gennem mange år, Carl Gershman, som bevilgede CEELI de første midler. Før han blev ansat i NED var han engageret i politik. Som CEELI bestyrelsesmedlemmet Max Kampelman var han født i New York, har jødisk baggrund og har været involveret i *the US Social Democrats* og tænketanken *Freedom House* (jfr. om NED's og Gershmans historie i Guilhot (2005)).

⁶ Se for metodologiske overvejelser Madsen (2006).

⁷ Se for eksempel Dezalay & Garth (1996); Dezalay & Garth (2001b); Dezalay & Garth (2002a). Det er vigtigt at huske på at dette ikke er universelle funktioner for felter. Feltteorien gør ikke krav på fundamentale og universelle love (Bourdieu & Wacquant 1992).

bag bulgarske tænketanke blev trænet og finansieret af amerikanske fonde, og blev udset til at facilitere fremkomsten af andre tænketanke i regionen.¹¹

(Gen)skabelsen af amerikansk retlig eksport: Dannelsen af en dominerende position¹²

I USA var skabelsen af retlig assistance efter den kolde krigs afslutning i høj grad resultatet af et privat initiativ taget af amerikanske erhvervsadvokater, som brugte *American Bar Association (ABA)* som platform for deres initiativ.¹³ To nært bekendte, Sandy D'Alemberte og Homer Moyer, grundlagde *Central and East European Law Initiative (CEELI)* for at yde retlig assistance til Østeuropa. Med deres positioner som henholdsvis præsident for ABA og chef for den internationale afdeling i ABA investerede de i det, som inden for 15 år skulle blive et af de største retlige assistanceprogrammer i verden. Det blev en af de mest prestigefyldte afdelinger inden for ABA og er blevet karakteriseret som "the worthiest pro bono project that American lawyers have ever undertaken" af Janet Reno, tidligere *US Attorney General*. CEELI blev etableret i 1990.¹⁴

For at vise forskellene mellem aktørernes livsbaner og for at vise hvilke ressourcer, som benyttedes i konstruktionen af feltet, er det relevant at se på aktørernes biografier. Moyer er en erhvervsadvokat, som arbejder i den internationale afdeling i Washington advokatfirmaet Miller & Chevalier, som er specialiseret i "tax, litigation and international disputes". Advokatfirmaet ansatte Moyer for at etablere en internationale afdeling i firmaet. Inden da havde han arbejdet i *US Commercial De-*

partment, hvor han arbejdede med internationale sager. Med CEELIs udvikling steg antallet af internationale klienter for Miller & Chevalier støt. Dette afspejlede sig i antallet af advokater, som arbejdede i den internationale afdeling. Moyer var uddannet på Yale Law School og han har taget del i en af de største WTO handelssager.¹⁵

D'Alemberte er advokat i firmaet *Hunton and Williams*. Tidligt i sin karriere var han aktiv i politik, hvor han var tilknyttet en progressiv gruppe af prominente South Florida Democrats, som forsøgte at få indflydelse over statspolitikken i slutningen af 1960erne. Gruppen inkluderede bl.a. venner som Janet Reno og den tidligere guvernør Lawton Chiles. D'Alemberte blev uddannet på Florida Universitet og blev siden *Dean at the College of Law ved Florida State University* og blev senere *President of Florida State University*.

Ved at bruge deres kollektive sociale og juridiske kapital grundlagde de CEELI. Den første direktør, Mark Ellis, var specialiseret i erhvervsret og var en af D'Alembertes tidligere studenter. De nedsatte en bestyrelse bestående af "some of the brightest legal minds in the country", som en af hovedpersonerne bag CEELI fortalte i et interview,¹⁶ personer som kendte Moyer og/eller D'Alemberte, som var kendt i offentligheden og var i besiddelse af signifikant kulturel og social kapital. Bestyrelsen udgjorde personer som Max Kampelman, Justice O'Connor, Lloyd Cutler og Abner Mikva.

● **Max Kampelman var advokat i New York/Washington advokatfirmaet Fried, Frank Harris, Shriver & Jacobson LLP. Mens han var relateret til advokatfirmaet arbejdede han i det amerikanske diplomati og i institutioner som Georgetown University's Institute for the Study of Diplomacy, the Woodrow Wilson International Center for Scholars og tænketanken Freedom House.**

Justice O'Connor fra Texas var nomineret af tidligere præsident Ronald Reagan til positionen i *the US Supreme Court* og fik sin uddannelse fra Stanford University. Hun er gift med en erhvervsadvokat, der arbejdede for

¹¹ Internt NED-memo udleveret til denne artikels forfatter ved interviews med personer i NED, Washington DC, 10. februar 2006.

¹² Dette afsnit bygger på Hammerslev (2006c).

¹³ Også 1950ernes og 1960ernes "law and development"-bevægelse, som blev båret frem af idealistiske og entreprenante amerikanske advokater, der forsøgte at få retten på dagsordenen, blev fremført af lederne af ABA, ledende universiteters jurauddannelser, de amerikanske domstole og den amerikanske regerings administration. Disse promotorer af retlige reformer blev støttet af filantropiske fonde og af den amerikanske regerings udviklingsprogrammer. Et årti senere var "law and development"-bevægelsen dog på tilbagetog. Med den fejlslagne retlige udviklingsbevægelse faldt amerikanske juristers eksport af amerikansk ret og retlige modeller signifikant de næste år. (Gardner 1980; Trubek & Galanter 1974).

¹⁴ Amerikanske advokater stiller ofte deres hjælp til rådighed på frivillig basis som en form for offentlig service. De såkaldte "pro bono"-programmer skaber prestige og giver legitimitet til advokaterne, og ikke mindst til erhvervsadvokater. Se fx Galanter (1991).

¹⁵ Miller & Chevalier dannede senere tæt alliance med PricewaterhouseCoopers, et af "the big five" revisionselskaber, med hvem de bl.a. tilbød koordineret skatte- og investeringsrådgivning (Dezalay & Garth 2001a p. 514). Før fusionen mellem Price Waterhouse og Coopers & Lybrand var PricewaterhouseCoopers også aktive i Østeuropa, hvor de vandt kontrakter fra bl.a. USAID, EU, Verdensbanken og "British Know How Fund" (Wedel 2001).

¹⁶ Interview, London, 12. oktober 2005.

Miller & Chevalier, Washington (Moyers advokatfirma).

Lloyd Cutler var erhvervsadvokat. Tidligere præsident Bill Clinton ansatte ham som sin juridiske rådgiver – på de usædvanlige betingelser at Cutler kunne forblive *senior counsel* i sit advokatfirma og arbejde for private klienter som ikke offentliggjordes (Nader & Smith 1996). Cutler's berømmelse er reflekteret i hans nekrolog publiceret i *National Journal* by Stuart Taylor Jr. on 17 May 2005. Heri hedder det, at "there will never be another superlawyer on the scale of Lloyd Cutler ... This is not to deny the possibility that someone, somewhere may replicate the dazzling array of talents that made Cutler the pre-eminent lawyer-statesman of his generation: intellectual brilliance, wisdom, public-spiritedness, eloquence, genius for grasping the interests of everyone around the table, and a passion for forging consensus solutions to hard problems."¹⁷

Abner Mikva var Cutlers efterfølger og blev ansat af Clinton-regeringen. Han var tidligere dommer og tidligere medlem af kongressen.

Det var således særdeles ressourcestærke agenter, der konstruerede disse programmer, som blev legitimeret som idealistiske foretagende. Mulighedsbetingelserne for skabelsen af programmerne findes i det amerikanske nationale felt, hvor det var legitimt for agenterne at zigzagge karrieremæssigt mellem private advokatfirmaer og Washington-administrationen og mellem erhvervsret og idealistiske projekter.

At få retten på dagsordenen

Ved at benytte sig af denne form for social kapital formåede D'Alemberte og Moyer – med godkendelse fra Miller & Chevalier – at grundlægge programmet og formåede at få økonomiske ressourcer fra den amerikanske regering og det på trods af, at der fandtes modstand i den amerikanske administration. Men regeringen blev overbevist af personerne bag CEELI. Som en af de førende embedsmænd i US State Department, der blev valgt af *Deputy Secretary of State* Lawrence Eagleburger til at have ansvaret for assistancen til Østeuropa, fortalte i et interview, var synspunktet, at "they are lawyers, they can pay off their own. But lawyers are an

effective lobbying group and they lobbied us very hard, and eventually the combination of their lobbying efforts and the fact that something needed to be done in that area convinced us."¹⁸

Indtil da havde den amerikanske regering primært fokuseret på at svække de stærke politiske bureaukrater i Østeuropa for at erstatte de tidligere kommunister fra magtfeltet med mere reformvenlige kræfter. Personer fra den amerikanske administration, regering, domstole, tænketanke etc. trænede oppositionen og hjalp til med at skabe et civilsamfund, hvilket i en amerikansk optik betød nærværet af regionale østeuropæiske NGO'er og tænketanke. Begge former for institutioner kunne producere diskurser om nødvendige reformer, om problemer, som nødvendigvis skulle løses, og som kunne uddanne andre reformvenlige kræfter. Ydermere fokuserede den amerikanske regering på privatisering og opbygning af en vestlig form for markedsøkonomi med åbne markeder byggende på *the rule of law*. En af personerne, som blev ansat til at skabe og administrere regeringsprogrammerne for *US State Department*, var den tidligere ambassadør i Bulgarien, Robert Barry. I 1992 udtalte han: "We do not have government-to-government agreements ... Our task is to promote the growth of the private sector rather than to encourage the growth of new bureaucracies." (citeret fra Wedel (2001), p. 53)¹⁹ Den amerikanske regering havde ikke umiddelbart fokus på retlige programmer og den havde ikke nogen umiddelbar strategi for disse. Som regeringen fokuserede NED og dets institutioner, som alle var nøgleinstitutioner i bestræbelserne på at træne oppositionsgrupper til at tage kampen op med de tidligere kommunister, ikke stærkt på *rule of law* programmer selvom det var "one of the underpinnings of what we did ... We worked on rules regarding democratic elections, representation etc. We tried to change the democratic rules", som en tidligere ansat i en af NEDs institutioner fortalte i et interview.²⁰

● I Bulgarien formåede NED at relatere sig til og uddanne en gruppe yngre jurister, hvoraf nogle senere blev premierministre og præsidenter i landet og som blev nogle af hovedpromotorerne af retlige reformer. Da CEELI påbegyndte arbejdet i Bulgarien samarbejdede de NED-uddannede jurister i høj

¹⁷

http://www.theatlantic.com/doc/prem/200505u/nj_taylor_2005-05-17, 6. marts 2006.

¹⁸ Interview, Washington DC, 11. februar 2006.

¹⁹ Politikken med ikke at arbejde *government-to-government* baseret var i modsætning til den officielle EU-politik. EU-programmerne var designet til at assistere regeringer i deres udvikling af landene.

²⁰ Interview, Washington DC, 14. februar 2006.

grad med CEELIS repræsentanter i landet for at bestemme udviklingen i prioriteterne og fokusområderne for kriterierne bag *rule of law* og uafhængige domstole. Den første ikke socialistiske premierminister i Bulgarien, Philip Dimitrov, er et eksempel på en sådan aktør. Dimitrov tog, som han fortalte i et interview med artiklens forfatter, "all good persons" ind omkring sin regering.²¹ Eller med andre ord, han forsøgte at skabe samarbejder med personer, som var kvalificerede og ikke havde tilknytning til de ældre kommunister. En er disse er Nelly Koutzkova, som blev en nøglefigur i den senere udvikling af *rule of law* agendaen, og som var meget tæt forbundet til CEELI. Hun blev en form for mentor og inspirationskilde for yngre reformkræfter. En anden var Justitsministeren i Dimitrov-regeringen, Svetoslav Louchnikov, som var professor i privatrete før kommunisterne overtog magten. Andre ledere i det juridiske miljø trænet af NED var Alexander Djerov, som kom fra en ældre prestigefyldt juristfamilie (jf. om disse personer i Hammerslev (2005b); Hammerslev (2006a)).

CEELI formåede at få finansiering fra den amerikanske regering via NED. Udviklingen af retlige programmer var således outsourced til personerne bag de retlige programmer i CEELI. Det viste sig at "CEELI was a cheap and very effective way of promoting legal reforms" på grund af opbygningen af advokatsektoren med dens *pro bono* programmer i USA. "Our people working on the ground did not get any salaries ... so it was good value for the money." Finansieringen "provided us with the chance to experiment with CEELI", som en af personerne bag CEELI fortalte i et interview. "It was clear that the approach we were taking was *pro bono* assistance, because we thought we could attract lawyers to participate, and they did – they came out in great numbers."²²

Siden etableringen af projektet har mere end 5000 frivillige, forstået på den måde at de alene fik flybillet og et symbolsk beløb udbetalt, deltaget i projektet. I begyndelsen havde CEELI kun to ansatte, direktøren Mark Ellis og en sekretær. Deres årlige budget var på ca. 400.000 US dollars. I 2003 var det årlige budget steget til ca. 20 millioner dollars. Primo 2006 har CEELI ca. 30 kontorer i Østeuropa og i Centralasien og har mere end 35 *liaisons* og juridiske specialister som ar-

bejder rundt om i verden på deres kontorer. CEELI har været rådgivere ved implementeringen af mere end 465 love og forfatninger, og der er ca. 40 ansatte i hovedkontoret i Washington DC.²³

De amerikanske personer med positioner i feltet har dog forskellig baggrund og en uens fordeling af ressourcer, en ulighed som bliver projekteret til et internationalt niveau. Personerne, som arbejdede "on the ground", havde særligt i starten ikke de samme former og mængder af kapital, som de Washington baserede kollegaer, der havde iværksat programmerne og ledede dem. De var alle jurister men med forskel i kulturel, social og økonomisk kapital – og også juridisk kapital. De amerikanske jurister, som arbejdede i Østeuropa, var ofte første generationsakademikere (og jurister), som var uddannet og arbejdede i provinsen i USA. Nogle havde aldrig arbejdet internationalt før, men arbejdet i CEELI var et springbræt til det internationale arbejde og til positioner i mindre prestigefyldte NGO'er.

Ofte var de idealister, som ville "change the world" og "do something good", som flere CEELI liaison har fortalt i interviews og ved personlige samtaler. Deres modparter i Washington ville ændre verden, men de var mindre drevet af idealisme end af strategi. Den første fase af processen efter Berlin-murens fald, som så formationen af denne specifikke amerikanske side af det internationale felt af retlig assistance var karakteriseret ved en periode af idealisme. En idealisme som blev taget med ind i feltet og brugt til at tiltrække frivillige – som var draget til det internationale "peace corps" – og til at etablere relationer med reformister i Østeuropa, som selv var drevet frem af en eufori. Bulgarske reformistiske advokater, dommere og få forskere ved Sofia Universitet var ydermere åbne overfor de amerikanske advokater, som kom på frivillig basis for at hjælpe dem med at udvikle deres samfund i retning af de vestlige samfund. Samme idealisme blev hverken fundet i den amerikanske administration eller på det private marked (Hammerslev 2005a; Hammerslev 2005b).

● En god signifikant illustration af forskellen mellem fordelingen og mængden af kapital og idealistiske intentioner kan findes i Bill Meyers biografi og indstilling. Meyer var den første frivillige CEELI-udsendte (udsendte bliver kaldt CEELI-*liaison*) i Bulgarien (og i hele Østeuropa). Han var opvokset i en lille by i Ohio, hvor hans forældre var landmænd. Han blev uddannet i Colorado. Han var advokat i et advokatfirma i Boulder, Colorado,

²¹ Interview, Sofia, 17. november 2004.

²² Interview, London, 12. oktober 2005.

²³ Source: <http://www.abanet.org/ceeli/>, 2 March 2006.

hvor han boede på en ranch. Han var naturmenneske og havde undervist sorte fanger i et fængsel. Da han kontaktede CEELI var han fuld af idealisme. Da han så murens fald tænkte han "it was the time where I could actually make a difference", som han fortalte i et interview. Med sin særdeles imødekommende personlighed (som en hovedperson bag de bulgarske reformer fortalte i et interview: "Bill [Meyer]? Oh, I loved him") og ved ikke at være en del af de store Washington og Wall Street advokatfirmaer formåede han at socialisere med bulgarerne, som deltog i transformationsprocessen. Til forskel fra de amerikanske karrierediplomater og udsendte personer fra USAID – som han i begyndelsen forsøgte at være uafhængig af og ikke samarbejde med – benyttede han og andre frivillige *liaisons* venskabsstrategier for at bygge relation til forandringsvillige jurister i landet. Han levede, med sine egne ord, "like a Bulgarian. In contrast to many other foreigners my wife queued up for milk."²⁴ (se også Meyer 1992). Med venskabsstrategier havde de amerikanske *liaisons* i Bulgarien mulighed for at relatere til næste generation af reformjurister, hvilket var ganske unikt i feltet for retlig assistance.

Forskellen til de højt profilerede agenter bag CEELI illustreres også ved en anekdote fortalt af en person bag CEELI om Kampelman og O'Connors ankomst i Østeuropa: "CEELI has a meeting every summer somewhere in the region. And very often when we arrive, the government in the country we visit, the delegation that comes to meet us, only really wanted to greet O'Connor and Kampelman. And they would often have separate cars for them."²⁵

CEELI fokuserede på retlige programmer inden for en række retlige områder som forfatningen, juridisk uddannelse, domstolsreformer, reformer inden for advokatsektoren, erhvervsretten og strafferetten. *Rule of law* fokuset var tæt forbundet med erhvervsretlige reformer og med udviklingen af markedsreformer for at assistere de lande, som var på vej mod den globale økonomiske integration. Den nye retlige agenda gik hånd i hånd med erhvervsinteresser og var skabt i det retlige felt

som neutrale reguleringsmekanismer og blev udvidet og påtvunget globalt til politiske felter og til det sociale univers. Den nye retlige dagsordens ortodoksi og dets relation til økonomien er illustreret ved Harvard og IMF økonomen Jeffrey Sachs' berømte tale ved *Yale Law School* hvor han understregede juristers nødvendighed i den internationale udvikling: "As I am sure you will readily agree, the international economy is far too important to be left to the economists."²⁶ Retten var igen på den politiske dagsorden i USA, i EU og hos forskellige europæiske regeringer,²⁷ internationale institutioner²⁸ og filantropiske fonde²⁹ begyndte at fokusere på *rule of law* og relaterede retlige områder som menneskerettigheder, stærke og uafhængige domstole og erhvervsret. Disse retlige kategorier, som Dezalay og Garth kalder en ny retlig ortodoksi (Dezalay & Garth 2002a), var blevet centrale evalueringskriterier når den demokratiske status for de forskellige lande omkring i verden bliver evalueret af internationale organisationer som Verdensbanken, *Open Society* og EU. Ydermere formåede CEELI at komme i en position, hvor nogle af

²⁶ Sachs talte ved Yale Law School 16 October 1998, <http://www.law.yale.edu/outside/html/Publications/pub-sachs.htm>, 23. marts 2006.

²⁷ Fx har det hollandske Matra-program dets oprindelse i økonomi – og dets forsøg på at optimere betingelserne for hollandske forretninger i Østeuropa. Personerne som designede Matra-programmet "took out the soft sectors" og begyndte at fokusere på *the rule of law* for at opnå økonomiske gevinster, som en af skaberne af programmet fortalte i et interview med denne artikels forfatter. "We wanted to export – that was our purpose. And to develop business it was necessary to invest in the legal system." Interview, Sofia, 23. november 2004.

²⁸ Verdensbanken har fx deres retlige programmer, som IMF støtter. Se om historien bag verdensbankens retlige programmer i Dezalay & Garth (2002b), kapitel 13. Sammenhængen i det konkrete arbejde i Østeuropa mellem Verdensbanken og IMF illustreres også via den bulgarske case, hvor "The country director" af IMF er gift med en af Verdensbanken udsendt medarbejder, som delvist arbejder med retlige programmer.

²⁹ George Soros' imperium, som i 1999 brugte omkring 570 millioner US dollars, består af *Open Society Institute* og andre organisationer som *Institute for Constitutional and Legislative Policy*, som overvåger den retlige udvikling og understøtter juridisk uddannelse, og *Roma Right Center*, der fokuserer på områder omhandlende diskrimination af romaer (Kaufman 2002, p. 256ff.). De retlige programmer tog for alvor fart med ankomsten af Aryeh Neier, tidligere direktør for *American Civil Liberties Union* og en af arkitekterne bag *Human Rights Watch*, hvor han fungerede som *executive director* før han flyttede til *Open Society Institute* (se Neier 2003). I bestyrelsen for *Open Society Justice Initiative* sidder Anthony Lester, som ikke bare besidder signifikant kulturel kapital men som også har været en af hovedfigurerne bag de internationale menneskerettigheder på den britiske scene (angående Anthony Lesters rolle i etableringen af et internationalt menneskerettighedsfelt se Madsen (2004). Soros var også initiativtager til *East-West Management Institute*.

²⁴ Interview, Boulder, Colorado, 2. juni 2004.

²⁵ Interview, Washington DC, 10. februar 2006. Om Meyers ankomst i Sofia se Meyer (1992).

personerne bag CEELI kunne være rådgivere for andre internationale institutioner som Den internationale krigsforbryderdomstol. Da Mark Ellis flyttede fra CEELI til *The International Bar Association* (IBA) tog han CEE-LI-modellen med sig for via IBA at benytte den i andre lande som for eksempel i Afghanistan. Ydermere blev og bliver nogle af personerne tilknyttet CEELI brugt som konsulenter i internationale organisationer. Dette kan igen illustreres godt ved at følge Mark Ellis' karriere. Med sin baggrund i udenlandske investeringer blev han brugt af Verdensbanken som konsulent inden for emner vedrørende udenlandske investeringer i relation til Østeuropa og det tidligere Sovjetunionen mens han samtidig var direktør for CEELI.

Government-to-government program-mer: Demand and market driven tilgan-ge for EU

EU's retlige programmers livsbane er forskellige fra de amerikanske programmers livsbaner. Som det følgende påpeger, blev EU's retlige programmer skabt i det bureaukratiske felt i EU – dvs. hovedsageligt i den udøvende del, nemlig i Kommissionen. Men det var ikke kun selve baggrunden for programmerne, som var forskellig, også selve udformningen og måden de fungerede på var forskellig.

I de første år efter de kommunistiske regimers fald blev Phare-programmet etableret. Det skulle give assistance inden for specielt fem områder: "agricultural supplies and restructuring, access to markets, investment in promotion, vocational training and environmental protection." Som en kontorchef i Kommissionen fortalte i et interview: "The Phare project was in English, and it was in fact build by native speakers."³⁰ Personerne bag Phare-programmerne var hovedsagelig økonomer fra Storbritannien og personer med baggrund i udviklingsbistand. Ydermere fik Kommissionen den centrale rolle i at assistere udviklingen og koordinere bistanden fra G-24, fordi Delors kunne mobilisere sit sociale netværk (Smith 2004). Dog var assistancen hvad der blev kaldt *demand driven* og *market driven*. Private konsulentbureauer tjente store penge på de store projekter, som blev etableret (Wedel 2001). Som adskillige personer, der arbejder i feltet, har observeret: "we had so much money, the only problem was how to spend them quickly enough."

Da det blev klart at de østeuropæiske lande ville søge om medlemskab af Unionen var der en gruppe personer i Kommissionen, som investerede i et retligt fokus. I 1993 vedtog Ministerrådet under mødet i Kø-

benhavn kriterierne, som de Østeuropæiske lande skulle opfylde, hvis de ville have medlemskab af EU. De politiske kriterier, som blev defineret, er: Stabile institutioner som sikrer demokrati, *the rule of law*, menneskerettigheder og respekt for minoriteter; de økonomiske kriterier er en velfungerende markedsøkonomi og endelig at landene har inkorporeret unionens *acquis* – dvs. den samlede EU-lovgivning – og vil følge EU's forskellige politiske, økonomiske og monetære formål. På trods af disse kriterier var overordnede og ikke dannede grundlag for specificerede instrukser, dannede de grundlag for at institutionalisere samarbejdet og kunne benyttes af EU som instrument til at få de østeuropæiske lande rettet mod EU.

The legal turn: EU-programmernes skift fra demand to accession driven

Med de nye retlige kriterier fik juristerne bag dem et instrument til at ændre EU-støtten via Phare-programmerne fra *demand driven* til *accession driven*. Dette betød, at EU's støtteprogrammer blev ændret fra at blive givet til, hvad de Østeuropæiske lande søgte penge til ud fra, hvad de mente, de havde brug for, til alene at fokusere på projekter, som vedrørte forbedringer af forhold i Østeuropa, som var af relevans for optagelsen i EU. Disse personer arbejdede for og med den drivende kraft bag de retlige programmer, François Lamoureux.

● François Lamoureux livsbane eksemplificerer ganske godt forskellene på de amerikanske produktioner og EU produktionerne af retlige programmer. Lamoureux var en del af Delors kabinet (eller, som personerne i Delors kabinet også blev kaldt, "practitioners of Rottweiler politics", "Napoleonists, becoming Bonapartists" (Ross 1995 p. 51)). Han var uddannet på *Instituts d'études politiques* og havde undervist ved *University of Paris I* og universitetet i Metz før han flyttede til den juridiske afdeling i Kommissionen i 1978. Han havde været involveret i politik for de franske socialister og havde været viceborgmester i en forstad til Paris. Han var medlem af Delors kabinet fra 1985 og udgjorde sammen med Pascal Lamy (som nu er direktør i WTO) de tætteste rådgivere for Delors. Lamoureux havde været "a central player in hammering out the Single European Act." (Ross 1995 p. 55) I 1996 flyttede han til Generaldirektoratet for udenrigsrelationer som vice-generaldirektør og blev senere

³⁰ Interview, Bruxelles, 23. februar 2006.

direktør for *DG Transport*. Han og andre brugte forskellige strategier til at gøre positionen for den bureaukratiske side af EU stærkere. Den franske side kunne genvinde noget af dets tidligere imperiale styrke, og ved at benytte EU formåede de at mobilisere et stærkt kabinet – hvor mange af personerne var uddannet på *Instituts d'études politiques* og havde signifikant social kapital bl.a. i form af internationale sociale netværk (Kauppi 2005).

Lamoureux formåede at tage Phare-programmerne til den næste fase. Han brugte sine ressourcer til at påføre det politiske felt den retlige agenda, som blev et af de absolutte hovedområder for assistancen til Østeuropa. Med den retlige dagsorden på plads var der behov for retlig ekspertise i kommissionen. En gruppe personer startede programmerne og området for *Justice and Home Affairs* var et af de hurtigst voksende områder inden for EU Kommissionen, og det var inden for dette område at Kommissionen kunne spille en hovedrolle inden for EU vis-a-vis Parlamentet og også vis-a-vis andre institutioner.

Lamoureux var også en af hovedpersonerne bag Twinning-programmerne, hvilket er programmer som støtter konkrete samarbejder mellem en offentlig institution i modtagerlandet og en tilsvarende institution i en EU-medlemsstat. Ved at opfinde disse nye programmer kunne de også ændre måden at benytte eksperter samtidig med at de kunne lægge et større ansvar for den europæiske integration ud til medlemsstaterne. Som en person i Kommissionen, som arbejdede med Bulgarien og som havde fulgt udviklingen for de retlige programmer, fortalte i et interview: "We saw that the area of public administration was extremely expensive, and we had to draw our expertise on the market. And they did not leave stable results, once the experts had left we did not get any local know how to take on the reforms".³¹

Dette nye *legal turn* for assistancen til Østeuropa betød ikke kun at nye former for assistance blev opfundet. Det betød også at statslige og juridiske (og andre) teknokrater blev relateret til og blev engageret i udviklingen i Østeuropa. Twinning-programmerne, som sendte bureaukrater, dommere og politifolk – eller med andre ord *statsansatte* – til de østeuropæiske lande for at assistere *inden for staten*, var også en opfindelse beregnet på at "create network and focus, not a private focus. And then it might be possible to put political pressure from the members of the EU on the institutions

in which the Twinning is."³² "By nature, the field of justice and home affairs is something the state is in charge of, it is not the market that change the judiciary."³³ Visse dele af Twinning-programmet blev således udformet efter CEELI-mønsteret, hvor dominerede agenter fra de forskellige administrationer i de enkelte europæiske lande blev sendt ud for at assistere landene i Østeuropa med at ændre de juridiske aktørers praksisser og udsyn. Dog eksisterede der en vigtig forskel på disse metoder, nemlig den at det amerikanske fokus var på private advokater mens EU's fokus var på bureaukrater, inklusive dommere, toldere og politifolk etc.

Lamoureux, som havde været en af Delors tætteste rådgivere og som kendte spillets regler, formåede at udplacere andre som ville udvide programmet til de blødere sektorer som civilsamfund, fagforeninger og velfærdsstater. På trods af specielt Storbritanniens modstand mod ændringerne fra markedsekspertise til juridisk statsekspertise vandt Lamoureux kampen.

Med de interne EU reformer (særligt det indre marked og senere Euroen) implementeret blev udvidelsen et af hovedfokusområderne for den europæiske udvikling og personer, som investerede i udvidelsen og ikke mindst i den retlige agenda, blev promoveret internt i EU Kommissionen. De retlige udvidelseskriterier for de juridiske programmer blev besluttet af en progressiv gruppe hovedsagligt bestående af en gruppe jurister i Generaldirektoratet for udvidelsen i Bruxelles med assistance af det voksende *Justice and Home Affairs*.

Retliggørelsen af EU-programmerne var også en måde at reagere på dominansen af amerikanske advokater i det østeuropæiske område. Som en af hovedpersonerne bag EU's retlige programmer fortalte i et interview:

"It was in 96-97 you can say that the EU promotion became legalised. And the accession partnership gave us the possibility to say, look do not take US experts in that field. Here is the priority, it is this EU legislation. So it is for us to tell you what to do ... And then we felt: now they have applied for membership, should we continue to programming in the same manner? Or should we reverse the situation? We know in principle what should be good for you, what assistance you should receive. If you want to become member we could tell you what we think your priorities should be. So we invented the accession partnership, which was an instrument whereby we would draw the priorities. And therefore we changed the way

³¹ Interview nr. 77, Bruxelles, 12. april 2005.

³² Interview, Bruxelles, 23. februar 2006. Om sådanne interbureaukratiske og retlige netværk se Slaughter (2004).

³³ Interview, Bruxelles, 12. april 2005.

that the Phare programs were driven: from demand driven to accession driven.”³⁴

De amerikanske jurister var dog stadig dominerende på området. De havde uddannet de personer, som EU var tvunget til at samarbejde med, når de evaluerede de østeuropæiske lande, ganske som CEELI havde opfundet evalueringskriterierne og skrevet evalueringsrapporter om de forskellige østeuropæiske lande som EU's jurister benyttede når landene skulle evalueres. En del af prioriteringsområderne for evalueringerne og assistanceområderne var således allerede fastsat – og var inspireret af CEELI.

- Når Bulgarien evalueres udformer EU deres rapporter på baggrund af interviews med personer placeret centralt i magtfeltet om betingelserne for udviklingen på det retlige område. Mange af disse interviewede eksperter var relateret til NGO sektoren eller til nogle prominente advokater. En del, som EU benyttede særligt i begyndelsen, var uddannet af CEELI og også benyttet af de amerikanske eksperter. For at få flere europæiske NGO'er på banen begyndte juristerne i Kommissionen at gå i dialog med den nystartede tænketank *European Institute*, som blev oprettet af den bulgarske hovedforhandler, Stanislav Daskalov, i forbindelse med forhandlingerne af Bulgariens tiltrædelsesaftale. Daskalov var økonom og var tæt relateret til nogle af de første bulgarske advokatfirmaer, som blev oprettet lige efter Zhivkov-regimets fald. Han, og en jurist som arbejdede i *Open Society Institute*, fik økonomiske midler fra *Open Society* til at opstarte institutionen, som blev et link mellem personer i Kommissionen og rådgivere for den bulgarske regering.

Juristerne i EU Kommissionen engagerede sig også i kampen om domstolstræning i Bulgarien (Hammerslev 2006a). Det amerikanske fokus havde været at skabe en institution udenfor staten, som kunne uddanne dommere, men EU ville have det som en statsinstitution. Som en centralt placeret person i Kommissionen bemærkede om *The Magistrates Training Centre*: “Throughout the years we saw that their capacity to train magistrates were limited and remained limited, they were not able to grow so we imposed the Bulgarian Ministry of Justice to take their responsibility and to transfer it to

responsibility and to transfer it to some full fledged institute as you have in France or other countries.”³⁵

Konklusion

Denne artikel har påpeget to forskellige udspring af retlig assistance ved at fokusere på den sociale genese bag amerikansk og europæisk produktion og eksport af retlig assistance. I USA var programmerne hovedsagligt et produkt af private initiativer, som blev finansieret af den amerikanske regering via NED. I modsætning hertil var EU produktionen først og fremmest et resultat af franske jurister og bureaukrater inden for EU Kommissionen, som gik forrest i investeringerne i retlige programmer og formåede at erstatte dominerende positioner i udvidelses-spillet, nemlig britiske økonomer og personer som kom fra udviklingsbistand. Det er med andre ord i indretningen af de nationale magtfelter, produktionsbetingelserne for de forskellige programmer skal findes. Således var det muligt for særdeles ressourcerstærke agenter i USA via særligt deres retlige og sociale kapital at mobilisere de retlige eksportprogrammer til Østeuropa. I EU blev retten først sat på dagsordenen for alvor, da agenter med bureaukratisk kapital trådte ind på scenen.

Med de forskellige agenter og institutioner, som kom ind til området af juridisk assistance byggende på *the rule of law*, demokrati, uafhængige og stærke domstole og erhvervsret opstod et internationalt felt for retlig assistance. Artiklen eksemplificerer, hvordan ret og retlige programmer ikke alene var et strategisk instrument til at forfølge egeninteresser i agenternes egne karrierer, hvor juridiske investeringer gav et højt afkast, men også var et instrument til at ændre stater, markeder og retlige systemer i Østeuropa. Både fra EU-siden af feltet og fra den amerikanske side var feltet struktureret med dominerende personer fra hovedstæderne med signifikante former for social og kulturel kapital mens de dominerede personer, som blev sendt ud i “marken” i Østeuropa, ofte var personer fra periferien. De havde ikke de samme mængder kapital som deres dominerende modparter. En vigtig pol eksisterer dog i måden programmerne fungerer, nemlig deres relation til staten. Hvor de amerikanske advokater flyttede ud for at arbejde i separate institutioner udenfor staten for at assistere jurister først og fremmest i NGO'er, men også jurister tilknyttet staten og universiteterne, arbejdede de europæiske bureaukrater først og fremmest med jurister i staten. Dette betød, at de amerikanske advokater opererede med forskellige grupper af advokater og andre, hvoraf mange kom fra gruppen af de mest elitære re-

³⁴ Interview, Bruxelles, 23. februar 2006.

³⁵ Interview, Bruxelles, 12. april 2005.

formadvokater og personer bag de store tænketanke, mens europæerne hovedsagligt assisterede de dominerede personer indenfor de lokale forvaltninger og ministerier (personer med små lønninger, lav prestige og som hverken havde nævneværdig social eller kulturel kapital).

Referencer

Bernstein, D. Philip Agee, Former CIA agent speaks on Venezuela. Flashpoints [March 14]. 2005. Ref Type: Magazine Article

Blum, W. (2001) *Rogue State: A Guide to the World's Only Superpower*. London: Zed Books.

Bourdieu, P. & Wacquant, L. J. D. (1992) *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.

Carothers, T. (2004) *Critical Mission: Essays on Democracy Promotion*. Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace.

Cohen, A. The Birth of European Constitutionalism: Law and Lawyers between Political Mobilisation and Legal Expertise. 2005. Ref Type: Unpublished Work

Dezalay, Y. & Garth, B. G. (1996) *Dealing in Virtue: International Commercial Arbitration and the Construction of a Transnational Legal Field*. Chicago: The University of Chicago Press.

Dezalay, Y. & Garth, B. G. (2001a) The Big Five Versus Big Law: Confrontational Rhetoric in the Service of Legitimizing Shifting Relationships Between Business and Law. In: *The Internationalization of the Practice of Law* (eds J. Drolshammer & M. Pfeifer), pp. 513-535. Kluwer Law International, The Hague.

Dezalay, Y. & Garth, B. G. (2001b) The Import and Export of Law and Legal Institutions: International Strategies in National Palace Wars. In: *Adapting Legal Cultures* (eds D. Nelken & J. e. Feest), pp. 241-256. Hart Publishing, Oxford.

Dezalay, Y. & Garth, B. G. (2002a) *Global Prescriptions: The Production, Exportation, and Importation of a New Legal Orthodoxy*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Dezalay, Y. & Garth, B. G. (2002b) *The Internationalization of Palaces War: Lawyers, Economists, and the Contest to Transform Latin American States*. Chicago: University of Chicago Press.

Galanter, M. (1991) *Tournaments of Lawyers: The Transformation of the Big Law Firm*. Chicago: Chicago University Press.

Gardner, James A. *Legal Imperialism: American Lawyers and Foreign Aid in Latin America*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1980.

Guilhot, N. (2005) *The Democracy Makers*. New York: Columbia University Press.

Hammerslev, O. (2005a) Transformation af Østeuropæiske retsfelter: Import og eksport af professionel kompetence og ressourcer i transformationsprocessen mod EU. Bulgarien som case. In: *Normvetenskapliga Reflektioner* (ed A. Rejmer), Retssociologisk rapportserie, Lund.

Hammerslev, O. (2005b) Transformationen af retlige felter i Østeuropa. In: *Juridiske emner ved Syddansk Universitet* (ed H. V. G. Pedersen), pp. 91-104. Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København.

Hammerslev, O. (2006a) Kampen om den dømmende magt i Bulgarien: Import og eksport af ret, juridiske institutioner og ekspertise. *Retfærd. Nordic Legal Journal*, 29, 27-42.

Hammerslev, O. (2006b) Konstruktionen af Europa: Hvordan kan vi begribe Europa? Review-artikel af Niilo Kauppi's *Democracy, social resources and political power in the European Union*. *Hexis nyhedsbrev*, 10-17.

Hammerslev, O. (2006c) The Construction of the Dominant Position within an International Field of Legal Assistance. *Retfærd. Nordic Legal Journal*, 114, 64-79.

Hammerslev, O. (2006d) "Battle of the Bulgarian Judicial Branch", paper presented at the conference "Law and Justice Beyond Borders", Research Committee on the Sociology of Law, Paris.

Hammerslev, O. (2006e) "Constructing an international field of legal assistance: US, EU and two modes of production", paper presented at Law and Society Association Annual Meeting, Baltimore.

Kaufman, M. T. (2002) *Soros: The Life and Times of a Messianic Billionaire*. New York: Vintage Books.

Kauppi, N. (2005) *Democracy, social resources and political power in the European Union*. Manchester: Manchester University Press.

Madsen, M. R. (2004) France, the UK, and the 'Boomerang' of the Internationalisation of Human Rights (1945-2000). In: *Human Rights Brought Home: Socio-Legal Perspectives on Human Rights in the National Context* (eds S. Halliday & P. Schmidt), pp. 57-86. Hart Publishing, Oxford.

Madsen, M. R. (2006) Between the National and the International: Elements of a Reflexive Sociology of the Internationalization of Law. *Retfærd. Nordic Legal Journal*, 114.

Meyer, W. D. You Listened and You Cared: Year One of the CEELI Liaison Mission to Bulgaria. 1992.

Nader, R. & Smith, W. J. (1996) *No Contest: Corporate Lawyers and the Perversion of Justice in America*. New York: Random House.

Neier, A. (2003) *Taking Liberties: Four Decades in the Struggle for Rights*. New York: Public Affairs.

Ross, G. (1995) *Jacques Delors and European Integration*. New York: Oxford University Press.

Slaughter, A.-M. (2004) *A New World Order*. Princeton: Princeton University Press.

Smith, K. E. (2004) *The Making of EU Foreign Policy: The Case of Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan.

Trubek, D. M. & Galanter, M. (1974) 'Scholars in Self-Estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States', pp. 1062-1102, *Wisconsin Law Review*.

Weber, Max (1978) *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.

Wedel, J. R. (2001) *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe*. New York: Palgrave.